

О.Г. Васильєва,
кандидат філологічних наук, старший викладач
(Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка)

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ЛЕКСИЧНОЇ ПОЛІСЕМІЇ: МЕТАФОРИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ В СЕМАНТИЧНІЙ СТРУКТУРІ БАГАТОЗНАЧНОГО ІМЕННИКА

У статті підлягають дослідженню концептуальні засади лексичної полісемії в сучасній англійській мові. Аналіз здійснюється в рамках концептуальної семантики. Для демонстрації ролі когнітивної метафори в розвитку різних лексико-семантичних варіантів полісемантичного іменника залучено фреймове моделювання загальної концептуальної структури значення іменника chapter.

Концептуальний аналіз, що в численних своїх різновидах дозволив вивести вивчення лексики на якісно новий рівень, застосовується для дослідження різноманітних мікросистем лексикону з метою встановлення та класифікації зв'язків лексичних одиниць і їх угруповань зі структурами свідомості, представленими ними в мові. Застосування концептуального аналізу по відношенню до полісемантичного слова (полісеманта) дає змогу змодельовати структуру вербалізованого ним знання, встановити зв'язки між окремими його лексико-семантичними варіантами (ЛСВ), що наявні на рівні свідомості, але іноді викликають труднощі в плані виявлення на семантичному рівні.

Вивчення лексичної полісемії відбувається із застосуванням методів традиційної семантики [1: 211-222]. У рамках когнітивно-дискурсивного підходу на увагу заслуговують спроби дослідження полісемії за допомогою "семантичних примітивів" (А. Вежбицька) та лексичних прототипів (Дж. Лакофф, С. Песіна). Фреймовий аналіз полісемантичних іменників у межах лексико-семантичного поля "ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ" було проведено Л.О. Нижегородцевою-Кириченко [2]. Фреймовий підхід застосовувався для пояснення виникнення в полісеманта нових ЛСВ П. Діном. У цій концепції полісемія трактується як результат зсуву інформаційного фокусу з одного конституента фреймової моделі на інший [3: 40].

Цілком підтримуючи вказане положення, вважаємо фреймовий аналіз багатозначного іменника плідним для виявлення та типології тих концептуальних зв'язків, які встановлюються між інформаційними вузлами (слотами) окремих ЛСВ. Тож, метою статті є фреймове моделювання концептуальної структури значення полісемантичного іменника та встановлення ролі когнітивної метафори у формуванні зазначеної структури знання. Обмеження предмета дослідження метафоричним зв'язком викликане, перш за все, широким розмахом імплікаційних та класифікаційних зв'язків ЛСВ [1: 224-240], що потребують окремих ретельних розвідок; вибір же фреймового аналізу як методики унаочнення концептуальної структури багатозначного іменника дозволяє констатувати, на якому рівні її генералізації задіяна когнітивна метафора.

У дослідженні використовується методика фреймового аналізу С.А. Жаботинської, що полягає в побудові фрейму вербалізованого лексичною одиницею концепту шляхом комбінування різних типів базових фреймів [4]. Зазначена методика уможливорює побудову фреймової моделі багатозначного іменника як декларативного способу представлення знань про типізований об'єкт в термінах дескрипцій [5: 14]. Під час побудови фреймової моделі значення аналізованого слова розкладається на семи, для яких на концептуальному рівні встановлюються відповідники – концепти високого ступеня абстракції, що підлягають подальшому аранжуванню, утворюючи базові фрейми та міжфреймові мережі. Приписування втягнутим у моделювання концептам семантичних ролей, які корелюють з глибинними відмінками Ч. Філлмора, та комбінування різних типів фреймів дозволяє зробити цей опис максимально економічним за рахунок схематизації, котра забезпечується кінематичністю структури фреймової рамки [6].

Лексична полісемія – здатність одного слова слугувати для позначення різних предметів та явищ дійсності [7: 382] – базується на асиметрії мовного знака, що виникає внаслідок асоціативного зближення концептів свідомості та слугує реалізації всезагального закону економії зусиль, в тому числі й комунікативних. Поступове виникнення або втрата словом своїх ЛСВ спричинені постійним поповненням та переструктуруванням концептуальної картини світу (ККС), як індивідуальної (у випадку, коли мова йде про індивідуальне слововживання та словотворчість), так і національної (результатом чого стає фіксація у словнику появи нового або ж втрати старого значення слова). Таким чином, сукупність ЛСВ багатозначного слова – його семантична структура – має системну організацію, що нав'язується структурою відображуваного світу та глибиною його розробки у досвіді [1: 205], а також мірою значущістю окремих фрагментів знання про світ для людини.

Серед факторів, які спричиняють появу нових ЛСВ слова, виокремлюємо *метафоричне мапування* – перенесення структури вербалізованого словом концепту на асоціативно зв'язані з ним концепти на рівні ККС [8: 215; 9: 174-175]. Як відомо, когнітивна метафора є інструментом пізнання світу через подібність одних його фрагментів до інших, більш знайомих чи конкретних. Таким чином, б

людина гнів ста 10:
в
11:
й ділянки досвіду в межах ККС. У результаті формуються обумовлені фізичним досвідом конвенціоналізовані в лінгвокультурі моделі ("routes") можливих діхронічних змін значень слів [12: 85], що знаходить реалізації в закріпленні вторинних (метафоричних) значень за номінативними одиницями лексикону мови.

Для прикладу проаналізуємо англійський іменник *chapter*. Семантична структура зазначеного іменника, представлена у словниках сучасної англійської мови [13: 181; 14: 225; 15: 225; 16: 246], виглядає таким чином:

ЛСВ 1: 'розділ, одна з частин книги' (*one of the sections of a book with a number and / or a title*);

ЛСВ 2: 'період життя' (*a section of someone's life*);

ЛСВ 3: 'історичний період; сторінка історії' (*a period in history*);

ЛСВ 4: 'церковний капітул' (*all the priests who belong to a cathedral*);

ЛСВ 5: 'місцевий клуб; що є частиною головного клубу' (*a local club that is part of a much larger club*);

ЛСВ 6: 'філіал; місцева, низова організація' (*a local organization that is part of a much larger organization*);

ЛСВ 7 (у словосполученнях *chapter of accidents* "непередбачений збіг обставин", *chapter of possibilities* "можливий хід подій"): 'хід чогось; послідовність; розгортання' (*a series of (unpleasant or annoying) events that happen quickly one after the other*).

Фреймовий аналіз ЛСВ 1 іменника *chapter* дає змогу говорити, що його концептуальна структура профілюється (термін Р.Ленекера; під профілюванням розуміємо активацію на тлі загальної фреймової структури концепту ситуативно важливих інформаційних вузлів та зв'язків між ними) на фоні концептуальної структури іменника *book* (див. рис. 1). Вона включає вузол **ДЕЩО 2: частина: ціле / контейнер** (деякого цілого **ДЕЩО 1** (книга)). Зазначені вузли складають "кістяк" фрейму **CHAPTER** і можуть підлягати подальшій спеціалізації чи генералізації за необхідності в ході аналізу.

Рис. 1. Фреймове представлення концептуальної структури значення іменника *chapter* (ЛСВ 1)

З точки зору теорії прототипів [17] ЛСВ 1 можна сприймати як прототипове значення, що першим приходить на ум під час "роботи" з іменником *chapter*. Його концептуальна структура обумовлює структуру концептуального змісту інших ЛСВ іменника, воно є широко представленим у слововживанні.

При цьому на увагу заслуговує вживання *chapter* (ЛСВ 1) у традиційному словосполученні *chapter and verse* (букв. "розділ і вірш з Біблії") "повна та вичерпна інформація" (*full and accurate information about something*), "точне посилання на джерело" (*exact details about where to find some information*). Виявлення причин появи такого словосполучення змушує звернутися до 1) енциклопедичної семантики та залучити до концептуальної структури значення іменника *chapter* знання про те, що однією з видатних книжок світу є Біблія (Книга книг), яка слугує джерелом повної та вичерпної інформації для віруючих-християн, а також до 2) теорії іконічності, адже вказівка на розділ та вірш і є точним посиланням на таке джерело, як Біблія.

Виникнення ЛСВ 2 та ЛСВ 3 обумовлені наявністю в ККС англосмовної спільноти таких когнітивних метафор, як **ЛЮДСЬКЕ ЖИТТЯ – це КНИГА** та **ІСТОРІЯ – це КНИГА** відповідно. Зазначені метафори з'являються як наслідок проектування структури концепту КНИГА на абстрактні концепти ЛЮДСЬКЕ ЖИТТЯ та ІСТОРІЯ. В результаті складні для розуміння континуальні реалії усвідомлюються як об'єкти, що мають жорстку структуру, можуть бути розчленованими на подільні частини з визначеним змістом. Подібний плин думки не тільки полегшує осмислення вказаних реалій, але спрямовує номінативну діяльність представника англосмовного суспільства: окремі періоди життя та історії сприймаються як розділи книги та привласнюють форму *chapter* як власне позначення в мові.

Наявністю зазначених когнітивних метафор можна пояснити й виникнення ЛСВ 7 іменника *chapter*, яке зафіксоване при його вживанні у традиційних словосполученнях *chapter of accidents* "непередбачений збіг обставин", *chapter of possibilities* "можливий хід подій". Проте для виникнення подібних номінацій необхідна активація знань про кількісні характеристики частин розділів (підрозділів, сторінок, абзаців тощо) та їх розташування у певному порядку. За такої умови розділ розуміється як сукупність **ДЕЧОГО** (*chapter of accidents*) та послідовність **ДЕЧОГО** (*chapter of possibilities*), що й уможливило використання одиниці *chapter* в окресленому значенні.

Структура концепту КНИГА виявилася зручною і для осмислення таких об'єктів, як організації (групи людей, об'єднаних певною метою чи призначенням [14: 1001]) та клуби (організації людей за спільністю інтересів або діяльності [14: 258]). Незважаючи на конкретність об'єктів, їх сутність та структура усвідомлюються важче, аніж сутність та структура книги, з якою людина має справу майже щодня. Саме цим

можна пояснити появу в ККС англомовної спільноти когнітивної метафори **ОРГАНІЗАЦІЯ – це КНИГА** і, як наслідок, – появу ЛСВ 5 та ЛСВ 6 в іменника *chapter*.

Констатування того, що концепт КНИГА виступає джерелом під час метафоричного осмислення концептів ЛЮДСЬКЕ ЖИТТЯ, ІСТОРІЯ та ОРГАНІЗАЦІЯ, свідчить про "підключення" першого до концептуальних структур останніх в ролі компаративного слоту, тобто на основі зв'язку подібності, та про формування їх структури за зразком фрейму концепту КНИГА.

Поява ЛСВ 4 обумовлена когнітивною метафорою **ДУХІВНИЦТВО – це КНИГА**. При цьому метафоричне співставлення іде різними планами, перш за все на основі схожості функціонального призначення: повідомлення певної інформації, обговорення різноманітних питань:

Book – a set of printed pages fastened together inside a cover, that may contain a story, information, poems, or other forms of writing [14: 148].

Clergy – the people who lead religious services which include sermon (a talk on a religious or moral subject that is given by a member of the clergy as part of a church service), prayer (the activity of speaking to God) etc. [14: 251; 15: 249, 1120, 1317].

В результаті СВЯЩЕНИКИ – це СТОРІНКИ, об'єднані в межах певних РОЗДІЛІВ – КАПІТУЛІВ. Таким чином, у концептуальній структурі *chapter* (ЛСВ 4) актуалізації набувають вузли акціонального фрейму [діє ТАК на СТИЛЬКИ ТАКОГО ДЕХТО].

Підсумовуючи вищевказане, можемо побудувати загальну концептуальну структуру значення багатозначного іменника *chapter* у вигляді фреймової моделі, складаючи яку користуємося предметним, посесивним, акціональним та компаративним базовими фреймами (див. рис 2). У ній слот ДЕЩО 1 – концепт КНИГА, а слот ДЕЩО Х – концепти ЛЮДСЬКЕ ЖИТТЯ, ІСТОРІЯ, ОРГАНІЗАЦІЯ або ДУХІВНИЦТВО. Як бачимо, наявність різних ЛСВ іменника *chapter* полягає в можливості різноманітного заповнення слоту ДЕЩО Х, що приєднаний компаративним зв'язком до фонового слоту ДЕЩО 1.

Рис. 2. Фреймове представлення загальної концептуальної структури значення багатозначного іменника *chapter*

Слід зазначити, що метафоричного розширення можуть зазнавати не тільки фонові, але й профільовані слоти концептуальної структури значення слова, як наприклад в іменника *rap*, ЛСВ якого включають: 1) контейнер для приготування їжі; 2) вміст контейнеру; 3) частина унітазу круглої форми з водою нанизую; 4) чаша вагів; 5) барабан; 6) чаша, що використовується для промивання золота [13: 842; 14: 1024; 15: 1037; 16: 1189]. Поява непрототипових ЛСВ 3, 4, 5, 6 пояснюється тим, що метафоричного малювання зазнають різноманітні концепти (ДЕЩО Х), на які проектується структура концепту, актуалізованого ЛСВ 1, причому "точкою доступу" до неї стає профільований слот **ДЕЩО 1** (рис. 3).

Рис. 3. Фреймове представлення загальної концептуальної структури значення багатозначного іменника *rap*

Таким чином, розвиток значення слова обумовлюється, з одного боку, і обмежується, з іншого, його концептуальною структурою. Остання не є сталою, вона здатна розвиватися в діячій великою мірою завдяки асоціативності людського мислення, яке вводить концепт, позначений полісемантом, до складної мережі концептуальних зв'язків, коли різні його інформаційні вузли зазнають компаративного розширення. При цьому когнітивна метафора є лише одним з багатьох механізмів свідомості, що забезпечують розвиток семантичної структури багатозначного слова. Тому вивчення концептуальних та когнітивних засад лексичної полісемії різних природних мов є наразі надзвичайно перспективним напрямком дослідження лексики в рамках когнітивно-дискурсивної парадигми мовознавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Никитин М.В. Курс лингвистической семантики: Учебное пособие для студентов, аспирантов и преподавателей лингвистических дисциплин в школах, лицеях, колледжах и вузах. – СПб.: Научный центр проблем диалога, 1996. – 760 с.
2. Нижегородцева-Кириченко Л.А. Лексико-семантическое поле "ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ": опыт концептуального анализа (на материале существительных современного английского языка): Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. – К., 2002. – 257 с.
3. Нижегородцева-Кириченко Л.А. Полисемия слова: "шаг вправо – шаг влево" // Актуальні проблеми менталінгвістики: Наук. зб. – Черкаси: Видавничий відділ ЧДУ, 2001. – Ч. 1. – С. 40-47.
4. Жаботинская С.А. Концептуальный анализ: типы фреймов // Вісник Черкаського університету. Серія Філологічні науки. – Черкаси: Сіяч. – 1999. – Вип. 11. – С. 12-25.
5. Баранов А.Н., Добровольский Д.О. Постулаты когнитивной семантики // Известия АН. Серия Литературы и языка. – 1997. – Т. 56. – № 1. – С. 11-21.
6. Карпенко У.А. Фреймовый подход к анализу концепта // Мова і культура. Серія Філологія. – Вип. 6. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2003. – Т. 3. – Ч. 1: Лінгвокультурологічна інтерпретація тексту. – С. 293-303.
7. Шмелев Д.И. Полисемия // Языкознание. Большой энциклопедический словарь. – 2-е изд. – М.: Научное изд-во "Большая Российская энциклопедия", 1998. – С. 382.
8. Barcelona A. Clarifying and applying the notions of metaphor and metonymy within cognitive linguistics: An update // Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast. – Berlin – N.Y.: Mouton de Gruyter, 2002. – P. 207-277.
9. Croft W. The role of domains in the interpretation of metaphors and metonymies // Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast. – Berlin – N.Y.: Mouton de Gruyter, 2002. – P. 161-205.
10. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago – L.: University of Chicago Press, 1980. – 240 p.
11. Сукаленко Н.И. Отражение обыденного сознания в образной языковой картине мира. – К.: Наукова думка, 1992. – 164 с.
12. Lakoff G., Johnson M. Philosophy in the Flesh: the embodied mind and its challenge to western thought. – N.Y.: Basic Books, 1999. – 624 p.
13. The Oxford Dictionary of English Etymology / Ed. by C.T. Onions. – Oxford: Oxford University Press, 2000. – 1025 p.
14. Macmillan English Dictionary / Ed. by M. Rundell. – Fifth edition. – Oxford: Bloomsbury Publishing Plc., 2002. – 1692 p.
15. Collins Cobuild Advanced Learners English Dictionary / Ed. by J. Sinclair. – Glasgow, GB: Harper Collins Publishers, 2006. – 1695 p.
16. Longman Dictionary of Contemporary English / Ed. by D. Summers. – Harlow, Essex: Pearson Education Limited, 2003. – 1950 p.
17. Песина С.А. От инварианта многозначного слова к лексическому прототипу // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2006. – №2. – С. 53-61.

Матеріал надійшов до редакції 20.04 2007 р.

Васильева Е.Г. Концептуальные основы лексической полисемии: метафорические отношения в семантической структуре полисемантического существительного.

В статье исследуются концептуальные основы лексической полисемии в современном английском языке. Анализ осуществляется в рамках концептуальной семантики. Для демонстрации роли когнитивной метафоры в развитии различных лексико-семантических вариантов полисемантического имени привлекает фреймовое моделирование общей концептуальной структуры значения существительного chapter.

Vasylyeva O.H. Conceptual Principles of Lexical Polysemy: Metaphoric Relationships in the Semantic Structure of the Polysemantic Noun.

In the paper the conceptual principles of lexical polysemy in Present-Day English are investigated. The analysis is carried out within the conceptual semantics framework. To reveal the role of cognitive metaphor in the development of different lexico-semantic variants of a polysemantic noun the frame modeling of the general conceptual structure of the word chapter meaning is engaged.